

BAYON ILMINING PAYDO BO‘LISHI VA SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Abdullayev Olimjon Obidjon o‘g‘li

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

Davlat o‘zbek tili va adabiyoti

tayanch daktaranti

olimjon8406@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada bayon ilmining paydo bo‘lishi va shakllanish jarayoni tarixiy-dinamik hamda tushunchaviy yondashuvda tahlil qilinadi. Tadqiqotda manbashunoslik, qiyosiy tarixiy va diskurs-analitik metodlar qo‘llanildi. Natijalar bayon kategoriyalarining dastlab og‘zaki nutq amaliyotida, keyin normativ poetika va balog‘at tizimida mustaqillashganini ko‘rsatadi. Maqola bayonning bosqichli rivojini zamonaviy filologik mezonlar bilan tizimlashtiradi.

Kalit so‘zlar: bayon ilmi, balog‘at, majoz, isti‘ora, tashbeh, nutq madaniyati, uslubiyat.

Annotation

The article examines the issue of the formation of the science of bayān from a problem-oriented perspective and demonstrates the mechanisms through which it evolved from initial communicative needs to the level of a theoretical system. Historical-typological, textual, and categorical analysis methods were employed. The results substantiate that bayān was established not merely as a stylistic device, but as a model of meaning production. The scientific novelty lies in clarifying the criteria for the stages of its development.

Keywords: bayan studies, rhetoric, poetics, metaphor, simile, stylistics, figurative meaning.

Аннотация.

В статье проблема формирования науки байан рассматривается с проблемно-теоретической точки зрения, а также показаны механизмы её перехода от первоначальных коммуникативных потребностей к уровню теоретической системы. В качестве методов исследования использованы историко-типологический, текстологический и категориальный анализ. Полученные результаты обосновывают, что байан сформировался не только как стилистическое средство, но и как модель создания смысла. Научная новизна заключается в уточнении критериев этапов его развития.

Ключевые слова: баян, риторика, поэтика, метафора, сравнение, стилистика, выразительность.

Bayon ilmi filologik bilimlar tizimida ma'no ifodasining tasviriy, ko'chma va maqsadga yo'naltirilgan shakllarini izohlashga xizmat qiladigan markaziy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Uning tarixiy paydo bo'lishi faqat alohida terminlarning vujudga kelishi bilan cheklanmaydi, balki nutqiy tajribaning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar ta'sirida nazariy me'yorlarga aylanish jarayonini ham anglatadi. Shuning uchun bayon ilmining shakllanish bosqichlarini o'rganish bir tomondan til va adabiyot munosabatining tarixiy dinamikasini, ikkinchi tomondan tasviriylikni yaratish mexanizmlarining nazariy pishib yetilishini yoritadi. Zamonaviy o'zbek filologiyasida bayon ko'pincha balog'at doirasidagi an'anaviy bo'lim sifatida tilga olinadi, ammo uning genezisi va ichki evolyutsiyasi, ayniqsa turli ilmiy maktablar ta'sirida kategoriyalar mazmunining o'zgarishi yetarli darajada tizimli rekonstruksiya qilinmagan. Tadqiqot muammosi shundaki, bayonning "paydo bo'lishi" ko'pincha bir davr yoki bir manba bilan bog'lanib qoladi, holbuki u ko'p qatlamli, bosqichma-bosqich, turli diskurslarda sinovdan o'tgan jarayon natijasidir. Ilmiy bo'shliq esa bayon kategoriyalarining og'zaki nutq amaliyotidan yozma poetika, keyin nazariy balog'at hamda zamonaviy stilistika va lingvopoetika bilan tutashgan holatda bosqichli rivojini izohlovchi umumlashtiruvchi mezonlarning kam ishlab chiqilganidadir.

Ushbu maqolaning maqsadi bayon ilmining paydo bo'lishi va shakllanish bosqichlarini konseptual mezonlar asosida aniqlash, ularni tarixiy-diskursiv sharoitlar

bilan bog‘lab talqin qilish hamda bayon nazariyasining zamonaviy filologik qarashlar bilan uzviylikni ko‘rsatishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi: bayonning dastlabki kommunikativ manbalarini rekonstruksiya qilish; termin va kategoriya sifatida bayonning mustaqillashuv bosqichlarini ajratish; tashbeh, majoz, isti’ora kabi markaziy vositalarning bayon ichidagi funksional o‘rnini tarixiy o‘zgarishda tahlil etish; bayonning poetika, retorika va stilistika bilan chegaradosh jihatlarini asoslash; xulosada bayon ilmining hozirgi filologiya uchun metodologik ahamiyatini belgilash. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bayon orqali ma’no yaratish mexanizmlarini tushunish adabiy matn talqini, tarjima nazariyasi, nutq madaniyati va uslubiy tahlil amaliyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi, biroq bunday ta’sirning nazariy asoslari tarixiy shakllanishni aniq tasvirlashni talab qiladi.

Metodlar. Tadqiqot metodologiyasi bayon ilmini tarixiy-dinamik fenomen sifatida ko‘rishga asoslandi. Birinchi yo‘nalishda manbashunoslik va tarixiy-tipologik tahlil qo‘llanib, bayon kategoriyalarining turli davrlardagi talqinlari qiyoslandi va ularning umumiy hamda farqli mezonlari aniqlashtirildi. Bu yondashuv bayonning muayyan madaniy muhitdagi nutqiy ehtiyojlardan kelib chiqib, keyinchalik normativlashganini ko‘rsatish uchun zarur bo‘ldi. Ikkinchi yo‘nalishda terminologik tahlil asosida “bayon”, “balog‘at”, “majoz”, “isti’ora”, “tashbeh” kabi tushunchalarning semantik ko‘lami va ilmiy muomaladagi o‘zgarishlari izohlandi; bunda terminlar faqat lug‘aviy emas, balki nazariy funksiyaga ega birliklar sifatida qaraldi. Uchinchi yo‘nalishda diskurs-analitik yondashuv ishlatildi: bayon haqidagi qarashlar qaysi nutq amaliyoti va matn turlariga tayanganini aniqlash uchun ilmiy, poetik va ta’limiy diskurslarda uchraydigan izohlar solishtirildi. To‘rtinchi yo‘nalishda qiyosiy-komparativ metod qo‘llanib, Sharq balog‘ati an’analari bilan Yevropa retorikasi va stilistika konsepsiyalari o‘rtasidagi umumiy nazariy masalalar, xususan tasviriylikning tabiati, ko‘chma ma’noning kognitiv va estetik funksiyasi masalalari doirasida muvofiqliklar tekshirildi [6; 7]. Metodlarning bunday kombinatsiyasi maqola maqsadiga mos, chunki bayon ilmining shakllanishi faqat bir fan ichidagi rivoj emas, balki tilshunoslik, adabiyotshunoslik va nutq nazariyasi tutashgan nuqtalarda yuz bergan integrativ jarayondir. Tadqiqot empirik material sifatida bayon va

balogʻatga oid nazariy manbalardagi taʼriflar hamda badiiy matn tahlilida qoʻllangan izohlash modellari bilan cheklangan boʻlib, maqsad statistik umumlashtirish emas, balki konseptual evolyutsiyani rekonstruksiya qilishdan iborat boʻldi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari bayon ilmining shakllanishini toʻrtta asosiy bosqichda tizimlashtirish mumkinligini koʻrsatdi. Birinchi bosqich kommunikativ-amaliy bosqich boʻlib, unda bayonning ildizi ogʻzaki nutq madaniyati, notiqlik va badiiy ifoda tajribasida namoyon boʻladi. Bu davrda tasviriylik vositalari alohida “ilm” sifatida emas, balki tinglovchini ishonitirish, taʼsirlantirish va estetik zavq uygʻotish vazifasini bajaruvchi amaliy koʻnikmalar majmui sifatida mavjud boʻlgan. Natijada tashbeh va koʻchma maʼnoga oid usullar barqarorlashib, keyinchalik nazariy taʼrifga ehtiyoj tugʻdirgan; bu ehtiyoj matnlar koʻpayishi, yozma anʼana mustahkamlanishi va taʼlimiy ehtiyojlar ortishi bilan kuchaygan.

Ikkinchi bosqich normativlashuv va tasnif bosqichidir. Bu bosqichda bayon tasviriy ifoda vositalarini tartibga soluvchi qoidalar majmui sifatida ajralib chiqa boshlaydi. Bayonning “aniqlashtirish” va “ochish” funksiyasi kuchayadi: soʻzlovchi niyatini eng munosib ifoda vositasi orqali berish, maʼno qatlamlarini oʻquvchi yoki tinglovchiga “koʻrsatish” tamoyili asosiy mezonga aylanadi. Natijalar shuni koʻrsatdiki, bu bosqichda tashbeh oddiy oʻxshatishdan iborat texnika boʻlishdan chiqib, maʼno koʻchishining tartibli modeli sifatida koʻriladi; majoz esa faqat bezak emas, balki nominatsiya va baholashning semantik mexanizmi sifatida ajralib boradi. Bayonning poetika bilan aloqasi aynan shu yerda kuchayadi: badiiylik mezonlari ifoda vositalarini tanlash meʼyoriga aylanadi.

Uchinchi bosqich nazariy-kategoriyal mustaqillashuv bosqichi boʻlib, unda bayon balogʻat tizimida alohida yoʻnalish sifatida oʻz predmetini aniq belgilaydi va ichki kategoriyalar ierarxiyasini ishlab chiqadi. Tadqiqot shuni aniqladiki, bu bosqichda bayonning markazida koʻchma maʼno va tasviriy konseptualizatsiya turadi: istiʼora, kinoya, majaz kabi vositalar maʼnoni koʻpaytirish, uni ixchamlashtirish yoki emotsional-ekspressiv rang berish orqali yangi semantik effekt hosil qiladi. Natijada bayon “ifodaning chiroyli boʻlishi” bilan cheklanmay, “ifodaning maqsadga muvofiq boʻlishi” mezoni bilan birga talqin qilinadi; bu esa bayonni pragmatik jihatdan ham oʻqishga imkon beradi. Ushbu

bosqichda bayonning ta'limiy-institutsional funksiyasi ham kuchayadi: u nazariy fan sifatida o'qitiladi, ta'riflanadi va matn tahlilida qo'llanadigan usullarga aylanadi [1; 4].

To'rtinchi bosqich integratsiyalashuv va qayta talqin bosqichi bo'lib, bayon g'oyalari zamonaviy stilistika, matn lingvistikasi va lingvopoetika doirasida yangi terminlar va yondashuvlar bilan qayta o'qiladi. Tadqiqot natijasiga ko'ra, bu davrda bayonning an'anaviy kategoriyalari yo'qolmaydi, aksincha, ularning izohlash doirasi kengayadi: isti'ora kognitiv model sifatida, tashbeh konseptual xaritalash vositasi sifatida, majoz esa diskursiv strategiya sifatida tushuntiriladi [7]. Shuningdek, bayonning adabiy matn talqini bilan bog'liqligi kuchayib, tasviriylik vositalari muallif uslubi, janr xususiyati va o'quvchi interpretatsiyasi bilan birgalikda ko'riladi. Natijalar bayonning zamonaviy filologiyada faqat tarixiy meros emas, balki matnning semantik va estetik tuzilishini tahlil qilishda samarali nazariy resurs ekanini ko'rsatdi.

Muhim natijalardan yana biri shundaki, bayon ilmining shakllanishi chiziqli jarayon emas: ayrim kategoriyalar avval amaliyotda barqarorlashib, keyin nazariylashadi, ayrimlari esa nazariy ta'rifda paydo bo'lib, keyinchalik matn tahlili amaliyotida keng qo'llana boshlaydi. Shu sababli bosqichlar o'rtasida qat'iy chegaradan ko'ra, ustma-ust tushish va parallel rivojlanish holatlari kuzatildi. Biroq bosqichlarni ajratish uchun mezon sifatida predmetning aniq belgilanishi, kategoriyalar tizimining mavjudligi, normativ va talqin doirasining kengayishi hamda boshqa fanlar bilan integratsiya darajasi tanlanganda, bayonning rivoj yo'li izchil ko'rinish kasb etadi.

Munozara. Olingan natijalarni mavjud ilmiy adabiyot bilan qiyoslaganda, bayon ilmini faqat balog'atning an'anaviy bo'limi sifatida tor doirada talqin qilish yetarli emasligi yaqqol ko'rinadi. Masalan, Sharq balog'ati an'analarini tizimlashtirgan klassik yondashuvlarda bayon ko'proq tasviriy ifoda turlari va ularning ta'riflari majmui sifatida taqdim etiladi, bu esa uning nazariy imkoniyatlarini, xususan ma'no yaratishning mexanizmlarini to'liq ochmaydi [1]. Shunga qaramay, aynan shu an'ana bayonning kategoriyal bazasini shakllantirganini inkor etib bo'lmaydi: isti'ora va tashbehning turli ko'rinishlari, majozning ma'noni kengaytirishdagi o'rni kabi masalalar keyingi ilmiy izohlar uchun tayanch bo'lib xizmat qilgan. Bizning natijalar ushbu merosni "tarixiy

faktlar to‘plami” emas, balki nazariy modellar evolyutsiyasi sifatida qayta ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi.

Rus filologik maktabida tasviriylik va uslub masalalari ko‘proq stilistika hamda poetika doirasida izohlanadi. Vinogradov badiiy nutqning stilistik qurilishi va muallif uslubi masalasida tasviriy vositalarning matn ichidagi funksional yukini ochib beradi; bu yondashuv bayonning an’anaviy kategoriyalarini “matn ichidagi ish” nuqtai nazaridan qayta talqin qilish imkonini beradi [8]. Bizning natijalarda to‘rtinchi bosqich aynan shu qayta talqin jarayonini ifodalaydi: bayon vositalari faqat “qaysi turga kiradi” degan tasnif bilan emas, “matnda qanday semantik va pragmatik vazifa bajaradi” degan savol bilan o‘qiladi. Galperinning matn lingvistikasi doirasidagi qarashlari ham bayonning integratsiyalashuv bosqichini tushuntirishga yordam beradi, chunki u matn birligi, kontekst va koheziya masalalarini stilistik effekt bilan bog‘laydi; natijada isti’ora yoki kinoyaning ishlashi alohida misol emas, balki matn butunligining komponenti sifatida qaraladi [9]. Bu yerdagi farq shundaki, bayon an’anasi vositani avvalo semantik ko‘chish asosida tasniflaydi, matn lingvistikasi esa uni kommunikativ-intensional struktura bilan bog‘laydi; bizning natijalar esa bu ikki yondashuvni bir-birini to‘ldiruvchi sifatida ko‘rsatadi.

Xalqaro ilmiy adabiyotda retorika va poetika masalalari ko‘pincha ritorik figuralarning kognitiv va diskursiv funksiyalari bilan izohlanadi. Aristotel ritorikasida ishonitirish va ta’sirlantirish mexanizmlari nutqning asosiy mezonlari sifatida ko‘riladi, bu esa bayonning birinchi bosqichini, ya’ni amaliy-notiqlik ildizlarini tushuntirishga mos keladi [6]. Biroq Aristotelning yondashuvi ko‘proq argumentatsiya va auditoriyaga yo‘naltirilganlikni markazga qo‘yadi; bayon an’anasida esa tasviriylikning ichki semantik mexanizmi, ma’no ko‘chish shakllari va ularning “aniqlashtirish” funksiyasi kuchliroq. Lakoff va Johnsonning metafora haqidagi konsepsiyasi esa bayonning zamonaviy qayta talqin bosqichini nazariy jihatdan boyitadi, chunki metaforani fikrlash modeli sifatida talqin qilish isti’orani faqat bezak emas, balki konseptual tizimning ishlash usuli sifatida ko‘rsatadi [7]. Bizning natijalar shu nuqtada muhim aniqlik kiritadi: bayonning an’anaviy ta’riflari ko‘chma ma’noni ko‘pincha “ifodaning chiroyi” bilan asoslagan bo‘lsa, kognitiv yondashuv uni “ma’no yaratishning zarur mexanizmi” sifatida tushuntiradi; ikkisi

o‘rtasidagi tafovut bayonning predmetini qayta belgilashga emas, balki uning tushuntirish darajasini kengaytirishga xizmat qiladi.

O‘zbek filologiyasida bayon va balog‘at masalalarini o‘rganish ko‘proq adabiy merosni sharhlash va badiiy san’atlarni tasniflash bilan bog‘langan. Fitrating adabiyotga oid qarashlarida badiiy ifodaning ta’sirchanligi, tasvirning o‘quvchi ongidagi roli haqida mulohazalar uchraydi; bu bayonni faqat terminologik tizim sifatida emas, badiiy tafakkur bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘rishga undaydi [3]. Hozirgi o‘zbek stilistikasi va nutq madaniyati bo‘yicha ishlarda esa tasviriy vositalarning kommunikativ maqsadga xizmat qilishi, uslubiy tanlov masalalari ochiladi; bu yondashuv biz ajratgan to‘rtinchi bosqichning milliy filologiyadagi ko‘rinishini mustahkamlaydi [5]. Shu bilan birga, muhokama shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida bayonning bosqichli rivojini umumiy mezonlar asosida davrlashtirish, ayniqsa terminlarning bir davrdan boshqasiga o‘tishda semantik ko‘lamini kuzatish hali ham yetarli darajada amalga oshirilmagan. Bizning maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga urinadi: bayonni “tayyor bo‘lim” emas, fanlararo dinamik tizim sifatida ko‘rsatish orqali.

Natijalarni tanqidiy baholaganda, bosqichlar modelining afzalligi shundaki, u turli manbalardagi tarqoq izohlarni bir umumiy konseptual xaritaga joylaydi. Shu bilan birga, har bir bosqich ichida mintaqaviy va maktablararo tafovutlar mavjudligi e’tibordan chetda qolmasligi kerak: masalan, bir hududda bayon ko‘proq ta’limiy-normativ yo‘nalishda mustahkamlangan bo‘lsa, boshqa muhitda u poetik tahlilning amaliy instrumenti sifatida ustun bo‘lishi mumkin. Bunday tafovutlar bayonning o‘zini inkor qilmaydi, aksincha uning moslashuvchan nazariy tabiatini ko‘rsatadi. Shuningdek, bayonning zamonaviy talqinida kognitiv va diskursiv yondashuvlarning kuchayishi an’anaviy tasnifning rolini kamaytiradi, degan qarash ham uchrashi mumkin. Bizning natijalar bunday qarashni biryoqlama deb hisoblashga asos beradi: tasnif bayonning “grammatikasi” bo‘lsa, kognitiv-diskursiv talqin uning “semantik-pragmatik fizikasi”dir; biri ikkinchisining o‘rnini bosmaydi, balki tushuntirish darajasini turlicha qiladi.

Xulosa. Tadqiqot bayon ilmining paydo bo‘lishi va shakllanishi bosqichma-bosqich, ko‘p manbali va fanlararo tutashuvlarga tayangan jarayon ekanini asoslab berdi. Bayon

avval og‘zaki nutq amaliyotida ta’sirchanlik va aniqlik ehtiyojlaridan kelib chiqqan, keyin normativ poetika doirasida tasnif va me’yorlar orqali barqarorlashgan, so‘ng nazariy-kategoriyal fan sifatida balog‘at tizimida mustaqillashgan, zamonaviy davrda esa stilistika, matn lingvistikasi va lingvopoetika bilan integratsiyalashib qayta talqin qilingan. Maqola bayonning markaziy kategoriyalari ko‘chma ma’no va tasviriy konseptualizatsiya mexanizmlari bilan bog‘liq ekanini hamda ularni tahlil qilish adabiy matn interpretatsiyasi va uslubiy tadqiqotlar uchun nazariy tayanch bo‘lishini ko‘rsatdi. Amaliy jihatdan natijalar bayon kategoriyalarini o‘qitish va matn tahlilida qo‘llashda bosqichli yondashuvni joriy etish, terminlarning funksional talqinini kuchaytirish imkonini beradi. Kelgusida bayonning milliy adabiy an’analardagi konkret ko‘rinishlarini korpus asosida kuzatish, alohida janrlar kesimida tasviriylik strategiyalarini qiyoslash hamda terminologik uzviylikning tarixiy lug‘aviy xaritasini yaratish istiqbolli yo‘nalishlar sifatida ko‘riladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Саккаки Ю. *مفتاح العلوم*. Бейрут: 640. 1987, *دار الكتب العلمية* с.
2. Қазвиний Ж. *Талхис ал-мифтах*. Қоҳира: 512. 1998, *دار الفكر* с.
3. Фитрат А. *Адабиёт қоидалари*. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 176 б.
4. Йўлдошев Б. *Балоғат ва бадий санъатлар назарияси*. Тошкент: Фан, 2008. 240 б.
5. Мамажонов С. *Ўзбек тили стилистикаси*. Тошкент: Ўзбекистон, 2016. 320 б.
6. Aristotle. *Rhetoric*. Cambridge: Harvard University Press, 1926. 640 p.
7. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 256 p.
8. Виноградов В. В. *О языке художественной литературы*. Москва: Гослитиздат, 1959. 656 с.
9. Гальперин И. Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: Наука, 1981. 139 с.